

ТОВАРИСТВО КОЛИШНІХ ПОЛІТКАТОРЖАН І ЗАСЛАНЦІВ: СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Н.М. Касьянова, А.В. Толстих

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається процес створення Товариства політкаторжан і засланців. Читачеві пропонується короткий огляд регіональних відділень, аналізується просвітницька та агітаційна діяльність, а також соціальні функції Товариства. Розглядаються взаємовідносини Товариства зі Всесоюзною комуністичною партією більшовиків. Проаналізовано причини припинення активної діяльності Товариства, що призвело до його ліквідації.

Ключові слова: Товариство політкаторжан, заслання, більшовики, політичний контроль.

Доленосні періоди в історії людства найчастіше пов'язані з революційними перетвореннями. Вони відбуваються через прагнення людей до змін на краще, однак, зазвичай лише змінюють хід історії, звичний ритм життя, привносять психологічний дискомфорт. Нерідко опиняються на задвірках і борці за зміни, оскільки прагнення демократичних перетворень не завжди знаходять відгук у колах нової влади. Такий сценарій неодноразово пропонувала історія, що підтверджується подіями 1917 року, коли повалення царського режиму призвело не до щасливого майбутнього, а навпаки – до жорсткої диктатури, морального тиску та сотень зламаних доль. І якщо в період становлення нова влада дещо намагалася шанувати героїв, стараннями яких утвердилася, то після свого зміцнення запропонувала їм або підкоритися новому режиму, або зникнути в небуття. У таких умовах діяло Товариство політкаторжан і засланців (ТПКЗ). За час свого існування воно набуло чималого досвіду з організації та змісту науково-дослідної й суспільно-політичної роботи. Проте чималі досягнення Товариства після його ліквідації на багато років були віддані забуттю. З огляду на це, автор ставить за мету дослідити процес створення та діяльність Товариства політкаторжан і засланців.

Історіографія проблеми досить обмежена. Радянські дослідники розглядали деякі організаційні аспекти створення Товариства політкаторжан і засланців, питання, пов'язані з утворенням регіональних та республіканських відділень, кількістю їх членів [1] і, на жаль, побіжно торкалися взаємовідносин Товариства політкаторжан із радянською владою. Сучасні дослідники намагаються ліквідувати цю прогалину та вивчають дану проблему в контексті вивчення загальної історії радянського суспільства [2].

Джерельна база дослідження ґрунтується на матеріалах тогочасної періодики, де зосереджені спогади діячів Товариства, публікації про революційне минуле, постанови всесоюзних з'їздів.

Перше десятиліття історії радянської України відзначене надзвичайною різноманітністю революційних змін і соціальних експериментів. З одного боку, вплив більшовицької диктатури в цей період ще не виключав появу незалежних громадських організацій і не перешкоджав розвитку деяких цивільних інститутів. У результаті позитивних тенденцій, що відбувалися в країні, очевидним був розвиток і зміцнення багатьох громадських і наукових організацій, у тому числі історичного профілю, піднімався рівень їх суспільної і наукової значущості. У сукупності це створювало сприятливу основу для розширення їх діяльності. З іншого боку, на початку 20–30-х рр. партійно-державний апарат перестав проявляти зацікавленість і активність у стимулюванні діяльності громадських організацій, що займалися вивченням і пропагандою історичних знань. У країні стали наростати негативні тенденції. Панувала

обстановка критики і навішування ярликів. Саме цими умовами зумовлювався розвиток Товариства колишніх політкаторжан і засланців, що виникло у березні 1921 р. за ініціативою старих більшовиків у Москві. Незабаром ТПКЗ почало здійснювати діяльність і в інших містах радянських республік, зокрема в Українській Радянській Соціалістичній Республіці, а саме: в Києві, Харкові, Одесі, Львові [3].

Ідея об'єднання жертв політичних переслідувань царського режиму викликала широкий інтерес колишніх каторжан і засланців. І вже на початковому етапі існування Товариства кількість його членів становила 200 осіб. Серед них були передові представники революційного руху, наприклад: український радянський політичний і державний діяч М. О. Скрипник, російська революціонерка В. М. Фігнер, співробітник журналу «Каторга і заслання» Н. С. Тютчев тощо [4]. Завдяки розгортанню активної просвітницької та агітаційної роботи вже на 1928 р. ТПКЗ мало понад 50 філій, а загальна кількість членів збільшилася у понад 10 разів, та сягнула в 1931 р. 2 729 осіб [5].

За відносно короткий період існування Товариством було розгорнуто досить активну та багатогранну діяльність. Члени ТПКЗ проводили просвітницьку й агітаційну роботу в робочих колективах і військових частинах, виступали з доповідями про революційне минуле. Масова культурно-освітня і пропагандистська робота була пов'язана головним чином з різними революційними датами: перша російська революція 1905–1907 рр., Трет'ючервневий переворот 1907 р. і завершення першої російської революції, прихід більшовиків до влади тощо. Колишні політичні в'язні розповідали про умови проживання у в'язницях, чим займалися в засланні, а також про подальшу свою долю. Проводилися всесоюзні з'їзди (1924 р., 1925 р., 1928 р., 1931 р.). Метою агітаційної роботи була пропаганда героїчної боротьби революціонерів з царським режимом, збереження історичної пам'яті революційного руху [6].

Пропагандистська спрямованість Товариства продовжилася в публіцистичній діяльності. Щомісячник «Історико-революційний вісник» на своїх сторінках друкував матеріали, присвячені «героям каторги». Журнал складався з трьох розділів: «История революционного движения», «Каторга, ссылка, тюрьма», «Лики отошедших». З 1921 р. журнал виходив під назвою «Каторга і заслання», де продовжували друкувати спогади і мемуари про боротьбу з царизмом у підпіллі, в сумно відомих царських в'язницях, на каторзі, в сибірському засланні й еміграції. Наприклад, у 1925 р. були опубліковані мемуари відомого діяча революційного руху В. М. Катін-Ярцева, який багато зусиль віддавав політичній боротьбі, поширював ідеї марксистського вчення серед студентів і робітників [7]. Він, активний діяч революційного гуртка «Союз борьбы за освобождение рабочего класса», був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, а потім перебував у засланні в Якутії. Його та інші мемуари були просякнуті спогадами про важкі сибірські умови. Тим самим, розповсюдження такої інформації остаточно завершувало розвінчання міфів про «доброго царя» серед населення. Публікувалися також некрологи відомим революціонерам, архівні матеріали і нечисленні наукові статті, присвячені революційному руху [8].

Апогеєм пропагандистської діяльності політкаторжан було заснування в Санкт-Петербурзі у 1926 р. музею з бібліотекою і архівом. Поступово такі установи створювалися у всіх великих містах радянських республік, де зосереджувалася діяльність Товариства. Також діяли клуби політкаторжан. Клубна діяльність обмежувалася засіданнями членів ТПКЗ, де обговорювалися поточні питання та проблеми, декларувалися доповіді про революційне минуле, розглядалися нові випуски журналу «Каторга і заслання».

Поряд з турботою про історичну пам'ять Товариство виконувало важливу соціальну функцію. Воно займалося фінансовою підтримкою, розподілом санаторних місць, медичною допомогою, забезпеченням житла своїх членів, здебільшого важко постраждалих психологічно і фізично в таборах і в'язницях. Фінансова підтримка надавалася щомісячно деяким категоріям членів Товариства. Санаторні місця

розподілялися щорічно серед усіх членів та їх сімей. Медична допомога виділялася у разі необхідності. Важче вирішувалося питання надання житла. Діяла звична для радянської держави система черг.

Спільно з Товариством старих більшовиків Товариство колишніх політкаторжан і засланців стало ініціатором створення Міжнародної організації допомоги борцям революції (1922 р.). Основним завданням організації було надання регулярної юридичної, моральної і матеріальної допомоги засудженим борцям революції, їх сім'ям і сім'ям загиблих.

У розпорядженні Товариства був будинок відпочинку, що розташовувався неподалік від Москви, в селищі Новомихайлівське [9], де й досі збереглася прекрасна садиба. Тут відпочивали колишні політичні в'язні зі своїми родинами. Курортним лікуванням щорічно користувалися 75–80 % членів ТПКЗ.

Отже, Товариство політкаторжан і засланців було створене насамперед задля збереження та розповсюдження історичної пам'яті про революційне минуле та вшанування борців з імперським режимом. Поряд з цим, надавалася суттєва допомога живим героям революції. Однак, існування будь-якої громадської організації в Радянській державі повинно було узгоджуватися з урядом і відповідати загальному курсу партії. Тому діяльність ТПКЗ підлягала регламентації.

По-перше, більшовицька партія зазвичай сама виступала ініціатором створення регіональних відділень Товариства політкаторжан і засланців. По-друге, на чолі новоутворених відділень Товариства ВКП(б) призначала власні кадри. Як правило, це були представники більшовицького керівництва, члени партії з великим стажем роботи або члени Товариства старих більшовиків. Таким чином, поступово сформувалися умови партійно-політичного контролю за діяльністю Товариства. До публіцистичної діяльності ТПКЗ додалися пропаганда нової влади та ліквідація ностальгії в суспільстві за імперським режимом. Такі дії з боку більшовицької партії на початковому етапі розвитку ТПКЗ не сприймалися як загроза.

Перші кризові явища в Товаристві припадають на другу половину 1927 р. Глибокий внутрішній конфлікт у правлячій партії став серйозним випробуванням для Товариства. На початку жовтня 1927 р. внаслідок початку боротьби з опозицією низка керівних діячів Товариства, звинувачених у використанні свого становища в інтересах внутрішньопартійної боротьби, були позбавлені відповідальних постів. За рішенням Президії Центральної Ради ТПКЗ втратили свої посади голова правління видавництва, редактор журналу «Каторга і заслання» В. Д. Віленський-Сибіряков і відповідальний секретар Товариства Р. А. Грюнштейн. Обидва були виведені зі складу правління Центральної Ради [10].

Разом з тим, кризові явища, що охопили партію і країну, проявилися в інших аспектах діяльності Товариства. Серед політкаторжан назрівало невдоволення, породжене глибоким розривом між реальним змістом діяльності ТПКЗ і декларованими ними цілями. Було очевидно, що Товариство поступово втрачає свій первинний задум і перетворюється на формальну установу, яка виконує завдання більшовиків.

З 1929 р., періоду «великого перелому», становище в Товаристві стало змінюватися більш радикально. У публічних виступах активістів ТПКЗ, у газетних звітах, офіційних документах Товариства з'являються нові форми обговорення актуальних питань і висвітлення минулого, формується нова, особлива мова. Настав дійсно важливий «перелом»: на загальних зборах порушуються питання про «критику та самокритику» серед членів Товариства, повсюди йде «виявлення недоліків» у роботі керівних ланок ТПКЗ. За стандартами ВКП(б), члени Товариства починають ділитися на «активних» і «пасивних». «Пасивні» розглядаються тепер як баласт, який повинен переглянути свою участь у загальній роботі й дати зобов'язання «не залишатися осторонь від будівництва соціалізму». Основною організаційною вимогою стає гасло «Нет члена Общества без общественной нагрузки!» [11].

Для місцевих відділень ТПКЗ переломним став 1930 р. З цього періоду почала рішуче змінюватися вся колишня організаційна структура Товариства. По всій країні було розгорнуто кампанію з прийому в лави комуністів членів Товариства політкаторжан і одночасно – прийому членів ВКП(б) до складу ТПКЗ. З боку Президії Центральної Ради Товариства, за підтримки її місцевих відділень, було зроблено заяву про надання членам ТПКЗ істотних переваг при вступі до ВКП(б). Процес комунізації (або більшовізації) Товариства призводив до того, що партійний «прошарок» у місцевих організаціях істотно зростав.

Найважливішим елементом організаційної трансформації Товариства була кампанія перереєстрації членів, а потім перевірки лав у 1932-1933 рр. Ці акції були складовою частиною загальнополітичної чистки, що охопила всі державні й громадські організації, і проводилися під гаслом «класової боротьби з радянськими ворожими елементами, які опинилися в лавах Товариства». Проведення перевіркової кампанії доручалося спеціальним бригадам, що склалися з п'яти осіб. Характер перевірки і методи, якими вона здійснювалася, призводили до внутрішніх конфліктів і взаємних образ серед колишніх політв'язнів. Відповідно до партійної практики, за результатами перевірки членам ТПКЗ виносилися «догани», «суворі догани» або рішення «поставити на вид». Ці покарання передбачалися за «відрив від Товариства», «слабку участь у житті колективу», «слабку роботу з виконання доручень», «несплату 2,0 % у фонд оборони» [12]. Розпочалося виключення людей зі складу Товариства.

Ще одним засобом підпорядкування Товариства партійній політиці стала штучна, нав'язана «згори» реорганізація його внутрішньої структури. У цій перебудові відбивалася очевидна спроба скопіювати процес реорганізації в самій ВКП(б). Нова система внутрішнього будівництва фактично означала повну переорієнтацію Товариства на нові завдання, які офіційно формулювалися як вимога «пов'язувати конкретну роботу відділень з поточними завданнями соціалістичного будівництва». З цього часу Товариство, зберігаючи форми колишньої організації, по суті стає додатком партійної системи, переходить на шлях прямого обслуговування інтересів парткомів. Його місцеві відділення залучаються до абсолютно нових видів діяльності, невідомих для попереднього періоду і абсолютно не властивих для просвітницької громадської організації: беруть участь у кампаніях із хлібозаготівлі, організації колгоспів, розвитку шефства над колгоспами тощо.

Одночасно ВКП(б) прагнула прив'язати Товариство до своєї політики, використовуючи також скромні привілеї, які вона ввела для ветеранів революції. Помітне зростання привілеїв відбувалося з 1930 р., коли кожен член Товариства став проходити регулярне медичне обстеження, частішою стала матеріальна допомога, поліпшувалося забезпечення путівками на курорти Сибіру і півдня країни, а також у піонерські табори для дітей політкаторжан. Але при цьому надані пільги перетворювалися на інструмент впливу партії на членів Товариства. Створювались умови конкуренції і боротьби за місце в ТПКЗ.

Тенденція радянзації ТПКЗ у 1930-ті рр. найбільш виразно проявлялася у сфері ідеології. У цій області контроль з боку партійних структур був особливо жорстким і не залишав ніяких можливостей для політичного компромісу. Товариство практично втратило будь-яку самостійність. Змінювався і зміст самої роботи: зникла народовольська тематика, її скрізь витіснила радянська партійно-політична пропаганда. Основними темами виступів членів Товариства, згідно зі звітами 1931–1934 рр., стають: «Десятиріччя піонерської організації», «Тактика більшовиків у Жовтні», «Жовтнева революція», «Значення політичних відділів», «Підсумки XVII партійного з'їзду» тощо [13].

По суті, Товариство політкаторжан стало частиною радянського фасаду й займалося переважно обслуговуванням ідеологічних інтересів ВКП(б). Таким чином, до середини 1930-х рр. під впливом політичних і соціальних факторів відбулося повне одержавлення ТПКЗ, логічним наслідком якого стала його деградація і втрата власного обличчя.

Товариство, яке символізувало політичний плюралізм недавнього минулого не потрібно було сталінському режиму. Однак в «оновленому» вигляді воно не потрібно було і самим політкаторжанам, багато з яких не були навіть допущені до його лав, а інші виявилися виключеними або втратили до нього довіру й інтерес. Тому, зберігши частину раніше встановлених пільг для ветеранів боротьби з царизмом, Президія ЦВК СРСР від 17 серпня 1935 р. ліквідувала Товариство колишніх політкаторжан і засланців [14].

Отже, аналізуючи вищевикладений матеріал, ми дійшли висновку, що у діяльності Товариства колишніх політкаторжан і засланців чітко виділяються два основні періоди: з моменту створення до 1928 р. і з 1929 по 1935 рр.

Перший період діяльності ТПКЗ – етап становлення та організаційного зростання – у всіх аспектах представляється як найбільш успішний і продуктивний. Це період організаційного розквіту, розширення контактів Товариства, час активної видавничої діяльності. Другий період в історії Товариства характеризується поширенням партійно-політичного контролю з боку ВКП(б), що призводить до перетворення Товариства на формально-бюрократичну партійну структуру та ліквідації.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе изучения работ советских и современных ученых рассматривается процесс создания, развитие и деятельность Общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев. Автор пришел к выводу, что период существования и деятельности Общества не был однородным, и его логично разделить на два периода. Первый длился с 1921 г. по 1928 г. и характеризуется организационным становлением, созданием сети региональных ответвлений, активным поиском потенциальных членов – людей, пострадавших от «рук царизма». Активно развивалась и научно-просветительская деятельность, которая воплощалась в ежемесячном журнале «Каторга и ссылка», выходящим в печать с 1921 г. Журнал публиковал мемуары политических каторжан и людей, пребывавших в ссылке, статьи о революционном движении, некрологи и т.д. Кроме того, в условиях лояльного отношения Всесоюзной коммунистической партии большевиков к Обществу, оно успешно выполняло функции защиты и материального обеспечения своих членов, оказывало постоянную юридическую помощь каторжанам и их семьям. Усиление партийного контроля над Обществом привело к существенным изменениям в структуре и деятельности. С этого момента начинается второй этап деятельности Общества политических каторжан и ссыльнопоселенцев. Он длился с 1929 г. по 1935 г. и характеризуется глубоким разрывом между реальным содержанием деятельности Общества и декларируемыми им целями, общеполитическими чистками под лозунгом «классовой борьбы с советскими враждебными элементами, которые оказались в рядах Общества». Повсюду идет «выявление недостатков» в работе руководящих звеньев ОПКС. Вместе с тем начинается процесс внедрения в ряды Общества членов ВКП(б). Тенденция советизации наиболее жестко проявилась в сфере идеологии Общества. Народновольтская тематика постепенно вытеснялась партийно-политической пропагандой. Таким образом, к концу 1920-х годов Общество практически потеряло всякую самостоятельность. Происходит интенсивное снижение активности членов Общества, пропадает интерес к работе. В таких сложных социально-политических условиях Общество не могло долго существовать. Поэтому в 1935 году, по инициативе Сталина, Общество было ликвидировано. Его руководители подверглись жестоким репрессиям, а результаты и достижения Общества политкаторжан были забыты на долгие годы.

Ключевые слова: Общество политкаторжан, ссылка, большевики, политический контроль.

SUMMARY

This paper consider the process of creating, development and operations of the Association of Political Convicts and Exiles (APCE) on the basis of studying the works of Soviet and modern scientists. The author concludes, that the period of the existence and activities of the Association hasn't been uniform and it's logical to divide it into two periods. The first stage lasted from 1921 to 1928 institutional development, the creation of a network of regional branches, active search for potential members - people affected by the "hands of tsarism". Also, actively developed research and educational activities, that embodied in monthly magazine "Katorga i sсыlka" comes out in print since 1921. Magazine published memoirs of political convicts and people, who dwells in exile, articles about the revolutionary movement, obituaries, etc. Furthermore, under the loyal attitude of All-Union Communist Party (bolsheviks) (AUCP(b)) to the Association, it has successfully performed the functions of protection and material support of its members and provide ongoing legal assistance to convicts and their families. Strengthening of control of AUCP(b) over the Association led to significant changes in their structure and activity. From this moment begins the second stage activity of the Association's of Political Convicts and Exiles. It lasted from 1929 to 1935 and is characterized by deep gap between the actual actions and declared objectives of the Association and general political purges under the slogan of "class struggle with the Soviet hostile elements that appeared in the ranks of the Association". AUCP(b) is trying to find issues in work of governing units of the APCE. At the same time the process of introduction of members of AUCP(b) into the ranks of the Association is begins. Sovietization trend most severely manifested in the ideology of the Association. Political propaganda of the Party gradually replaced people's freedom orientation. Thus, by the end of 1920 the Association practically lost all independence. Take place intense activity decrease of the Association's members, and they are lose interest in the work. In such complex socio-political conditions the Association couldn't long exist. Therefore, in 1935, on Stalin's initiative, the Association was liquidated. It's leaders were brutally repressed, and the results and achievements of the Association of Political Convicts and Exiles have been forgotten for many years.

Keywords: Association of Political Convicts, exile, Bolsheviks, political control.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Алексеева Г. Д. Общество бывших политкаторжан и ссыльнопоселенцев [Электронный ресурс] / Г. Д. Алексеева. – Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru/~книги/БСЭ/Общество%20бывших%20политкаторжан%20и%20Оссыльнопоселенцев/>.
2. Папков С. А. Общество бывших политкаторжан и ссыльнопоселенцев в Сибири (1924–1935 гг.) [Электронный ресурс] / С. А. Папков // Институты гражданского общества в Сибири (XX – начало XXI в.). – Новосибирск, 2009. – 14 с. – Режим доступа: http://zaimka.ru/wp-content/uploads/2013/04/zaimka-ru_papkov-exiles.pdf; Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльнопоселенцев. Образование, развитие, ликвидация. 1921–1935: Материалы международной научной конференции (26–28 октября 2001 г.). – М.: Звенья, 2004. – 400 с.
3. Папков С. А. Вказ. праця. – С. 3.
4. Леонтьев Я. Бывшие члены общества во время террора / Я. Леонтьев // Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльнопоселенцев. Образование, развитие, ликвидация. 1921–1935: Материалы международной научной конференции (26–28 октября 2001 г.). – М.: Звенья, 2004. – С. 15-16.
5. Там само. – С. 20–21.
6. О состояниях и задачах культурно-воспитательной и агитационно-пропагандистской работы Общества // Бюллетень Центрального Совета Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев. – 1930. – № 1. – С. 8.
7. Катин-Ярцев В. Н. В тюрьме и ссылке / В. Н. Катин-Ярцев // Каторга и ссылка. – 1925. – № 3. – С. 134–157.

8. Мицкевич С. К вопросу о корнях большевизма / С. Мицкевич // Каторга и ссылка. – 1925. – № 3. – С. 92–100.
9. Теркель Д. Михайловское [Электронный ресурс] / Д. Теркель, Е. Теркель. – Режим доступа: <http://www.proselki.ru/topics/mihailovskoe/mihailovskoe.topic.htm>.
10. Папков С. А. Эволюция политического контроля и преследования членов ОПК в Западной Сибири в 1925–1935 гг. / С. А. Папков // Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльнопоселенцев. Образование, развитие, ликвидация. 1921–1935: Материалы международной научной конференции (26–28 октября 2001 г.). – М.: Звенья, 2004. – С. 22–23.
11. Там само. – С. 25–26.
12. Там само – С. 34–35.
13. Папков С. А. Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльнопоселенцев [Электронный ресурс] / С. А. Папков. – Режим доступа: <http://russiasib.ru/vsesoyuznoe-obshhestvo-byvshix-politkatorzhan-i-ssylnoposelencev/>.
14. Папков С. А. Эволюция политического... . – С. 13.

N. Kasyanova, A. Tolstyh. The Association of Political Convicts and Exiles: creation and activity